УДК 351.858:283(477)

Кендус О. З.,

e-mail: lesya.kendus@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5908-8383, Researcher ID: F-3945-2019
к.філос.н., доцент кафедри історії і політології, Львівський торговельно-економічний
університет, м. Львів

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ ПРЕДСТАВНИКІВ КЛІРУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ – АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО ТА ЙОСИПА СЛІПОГО

Анотація. У статті досліджується поняття національної свідомості, яке має філософічно-етичний та політико-історичний зміст, а також важливе науково-практичне підґрунтя для становлення та генезису кожної нації, зокрема української. Метою статті є визначити та проаналізувати, яким аспектам формування національної свідомості надавали головну увагу представники кліру Української греко-католицької церкви. У контексті реалізації цього завдання розглянута та осмислена філософсько-теологічна спадщина митрополитів УГКЦ Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого. Ідеї мислителів розкриваються із застосуванням порівняльного підходу. У ході дослідження встановлено, що національна свідомість формується та проявляється як сукупність морально-філософських та релігійних поглядів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій конкретної етно-політичної нації, якою, зокрема, є і українська. Доведено, що очільники греко-католицької церкви, а саме: митрополити Андрей Шептицький та Йосип Сліпий вкладали філософсько-релігійне розуміння у дане поняття, а саме: тлумачили українську національну свідомість через такі її структурні елементи, як релігійність, національна єдність, боротьба за державність, стремління до миру та патріотизм. Визначено та проаналізовано конкретний зміст кожного з цих елементів національної свідомості. Подальші дослідження у даному напрямі повинні бути спрямовані на отримання цілісного бачення проблеми української національної свідомості через опрацювання творчої спадщини й інших представників кліру греко-католицької церкви ХХ-ХХІ століть.

Ключові слова: національна свідомість, нація, клір, Українська греко-католицька церква, релігія, національна єдність.

Kendus O. Z.

e-mail: lesya.kendus@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5908-8383, Researcher ID: F-3945-2019
Ph.D., Associate Professor, Department of the History and Political Science, Lviv
University of Trade and Economics, Lviv

UKRAINIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE CREATIVE HERITAGE OF THE CLERGY'S REPRESENTATIVES IN GREEK - CATHOLIC CHURCH – ANDREY SHEPTYTSKY AND JOSEPH SLIPYJ

Abstract. The article explores the concept of national consciousness, which has philosophic - ethical and politic - historical content, as well as an important scientific and practical background for the formation and genesis of every nation, in particular, the Ukrainian one. The purpose of the article is to identify and analyze which aspects of the national consciousness's formation the clergy representatives of the Ukrainian Greek Catholic Church concentrated their attention on. It is both considered and comprehended that the context of this task lies in the philosophical and theological heritage of the Metropolitans Ukrainian Greek Catholic Church, Andrey Sheptytsky and Joseph Slipyj. Ideas of the thinkers are revealed using a comparative approach. It was established in the course of the research that national consciousness is formed and manifested as an integrity of moral - philosophical and religious views, customs and traditions, values of a particular ethno - political nation that is specially Ukrainian. It is proved that the leaders of the Greek Catholic Church, namely Metropolitans Andrey Sheptytsky and Joseph

Slipyj, interpreted the philosophical and religious understanding of this concept, id est the Ukrainian national consciousness through such its structural elements as religiousness, national unity, struggle for statehood, striving for peace and patriotism. The specific content of each the national consciousness's elements has been identified and analyzed. Further researches in this direction should be done at obtaining a holistic view of the Ukrainian national consciousness's problem through the study of the creative heritage and other clergy's Greek Catholic Church representatives of the XX-XXI centuries.

Keywords: national consciousness, nation, clergy, Ukrainian Greek Catholic Church, religion, national integrity.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-8510-2019-16-10>

Постановка проблеми. В умовах гібридної війни та воєнно-політичного протистояння з Росією Українська держава веде складну роботу, пов'язану з реформуванням та оновленням політичних інституцій, економіки, а також військової модернізації. У зв'язку з цим формування національної свідомості набуває ще більшої вагомості, а саме: прикладного значення. Бо без важкої праці з виховання національно-свідомого громадянина чи на Заході, чи на Сході нашої держави, протистояння ворогові буде безрезультатним і марним. Через те, що національна свідомість – це визначальний елемент структури нації, вона піднімає її на вищі сходинки розвитку та самоутвердження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження засад формування національної свідомості українського народу – це та сфера наукового пошуку, яка залишається актуальною, незважаючи на наявний пласт розвідок у даній царині. Цією проблемою займалися В. Жмир [1], О. Забужко [2], В. Холодний [3]. Осмисленню теологічного вчення Андрея Шептицького присвячені праці П. Біланюка [4], Л. Гузара [5], а Йосипа Сліпого – О. Вітошинської [6] та ін. Проте творчість представників кліру греко-католицької церкви під кутом зору відображення в ній феномена національної свідомості ще потребує свого детального вивчення.

Постановка завдання. Національна свідомість має фундаментальний характер як у побудові нації в цілому, так і у формуванні кожної її особистості. Нашим завданням є дослідити, яким аспектам формування національної свідомості надавали головну увагу представники кліру греко-католицької церкви А. Шептицький та Й. Сліпий.

Виклад основного матеріалу дослідження. Генеза національної свідомості передбачає сукупність багатьох чинників, які мають бути притаманні кожній особистості, зокрема: любов до своєї Батьківщини, свого народу, національної культури і рідної мови; почуття причетності до долі свого народу, своєї держави; почуття національної гордості чи національного невдоволення; готовності й волі до здійснення національної мети. Не менш важливим фактором формування національної свідомості української нації віками залишалася і релігія, яка природно вплітається у складну структуру духовної спадщини народу. Як писав А. Шептицький (митрополит УГКЦ 1900-1944 рр.), саме церква за своєю суттю здатна “збуджувати довір'я людей і трапляти до їх переконання та й так представляти предвічні й безконечні правди Всевишнього, що люди могли їх зрозуміти й прийняти” [7, с. 428]. Церква намагалася виконувати функцію єднання нації, займаючи окрему нішу від будь-яких громадських, державних установ, політики, і підтримувати найголовніше – духовність. Зокрема, функціонуючи в першій половині ХХ ст. у Західній Україні, Українська греко-католицька церква захищала українців від духовного тиску, асиміляторської та колонізаційної політики влади. УГКЦ та її духовенство були знову покликані захищати, відроджувати та формувати національну свідомість свого народу. І саме через власну високу національну свідомість українське духовенство зазнавало гонінь та репресій – згадаємо долі А. Шептицького та Й. Сліпого (архієпископа Львівського з 1944-1963 рр. та митрополита УГКЦ 1963-1984 рр.). Вони як настоятелі греко-католицької церкви завжди відстоювали важливість української мови для існування народу, а тому гідно несли її і в церковному обряді. Адже, саме мова була одним із визначальних чинників, який допоміг врятувати національну свідомість українського народу.

Духовенство греко-католицької церкви усвідомлювало необхідність «примирення» церковних аксіом та догм з науковими досягненнями у ХХ столітті. Бо надто активно у той час пропагувалося і ставало популярним атеїстичне світосприйняття, однак, вірити чи не вірити – це вільний вибір особистості. Ні А. Шептицький, ні Й. Сліпий не протиставляли релігійний та науковий світогляд. Основними прикметами акту віри Й. Сліпий визначав співдіяння свободи волі та розуму [8, с. 5-6]. Так, як віра не в змозі замінити

науку, так і наука не замінить віру. Наукові твердження – це судження, істинність яких можна довести за допомогою досліду, експериментально, тобто практично, наглядно. Але і наука, і віра – це два різні шляхи, способи розгадки таємниць буття. З цього приводу Й. Сліпий зазначав: “...силою свого призначення, Церква хоче й повинна ділити з людством усі його радощі і терпіння та шукати враз із ним нових шляхів для кращого майбутнього – в науці, техніці, розбудові його суспільно-політичного життя, і то не на те, щоб над ним панувати, але щоб за прикладом Христа йому служити” [9, с. 47]. У заповіді Й. Сліпого до українського народу звучить заклик: “Полюбіть науку, плекайте і збагачуйте її своєю працею і своїм знанням, будьте її служителями! Здвигайте храми науки, вогнища духовної сили Церкви і Народу, пам’ятаючи, що немислиме повне життя Церкви і Народу без рідної науки” [10, с. 473].

У той же час А. Шептицький підтверджував, що українці завжди високо цінували як науку, так і освіту: “Як діти, що з такою ревністю горнуть до школи й бажають учитися, так і їх родичі та старші у народі уважають науку, освіту, знання – за першу й найважливішу потребу народу” [11, с. 4]. А. Шептицький писав: “Всі українці високо цінять науку й освіту. ... Може етап пониження чи поневолення, у якому через довгі століття находився наш клір і наш нарід, може відчута інстинктом потреба, може свідомість, що ніщо більше, ніщо ліпше не причиниться до двигнення, як знання, є причиною, що наука й освіта є у нас усіх ідеалом, до неї горнеться наша молодь і ще у літах, в яких ледве чи може мати поняття про те, що є правдиве знання, за нею тужили і тужать ті покоління, що то так дуже терпіли на тім, що їм бракувало знання, – що бажання знання є поміж українцями загальне” [11, с. 4].

Таким чином, очільники УГКЦ наголошували, що релігія в сумі з науковим світорозумінням були невід’ємними складовими формування національної свідомості української нації. Вплив християнської віри на національну самосвідомість українців мав позитивне значення. Церква давала надію, допомагала побороти відчуження, спричинене швидким розвитком науково-технічного прогресу, а також вистояти у боротьбі з тією політичною владою, яка зневажала все національне. Вона вказувала напрямки духовного відродження кожної людини зокрема та української нації в цілому.

Представники кліру УГКЦ звертали увагу на те, що наявність розколу церкви негативно впливає і на українців Сходу і Заходу, а тому закликали до релігійної єдності Церков Галичини та Наддніпрянщини. А. Шептицький болюче переживав поділ української нації на екзархати православної та католицької церков, він писав: “Між роздорами, що ділять українців, не останнє місце займають релігійні справи, в яких ми такі поділені. А, безперечно, релігійна єдність була би могутнім товчком в досягненні національної єдності. Тому думаю, що кожний український патріот повинен зробити все, що може, до здійснення такої релігійної єдності” [12, с. 339]. Із отриманням Томосу Українською автокефальною православною церквою у 2018 р. Україна частково наблизилася до такої єдності православ’я, однак це питання ще залишається до кінця не вирішеним. Вирішення цієї проблеми відіграватиме особливу роль для подальшого розвитку української державності.

Національна єдність є не менш важливою, ніж релігійна. Ще Іван Франко закликав: „Мусимо навчитися чути себе Українцями – не галицькими, чи буковинськими Українцями, а Українцями без офіційних кордонів” [13, с. 15]. Продовжуючи цю думку, Й. Сліпий зазначав: “Бракувало нам в історії однозгідності... Можуть бути різні думки і погляди, і добре, щоби вони стиралися і удосконалювалися, але в загальних справах треба нам триматися одної лінії і з неї не виломлюватися і не віддаляватися” [14, с. 293]. Отже, ще одним чинником національної свідомості Й. Сліпий вважав єдність і соборність. На думку митрополита, єдності нації завжди сприяє національна самосвідомість, яка має витoki на усвідомленні “єдності віри, одного обряду, однієї національності” [14, с. 61]. А вже національна самосвідомість неодноразово рятувала український народ від спроб його остаточного знищення. Й. Сліпий стверджував, що єдність української нації – це заповідь її життєвості серед інших народів: “її мусимо плекати, незважаючи на віддалі, простори і моря нашого поселення, якщо не хочемо загинути і зникнути з лиця землі” [14, с. 84]. Єдність народу забезпечує і спадкоємність поколінь, які “захоплені тими самими ідеалами, зберігають ті самі заповіді, заносять ті самі благання, отже себе люблять і хочуть собі допомогти” [9, с. 110], писав Й. Сліпий.

Вище духовенство УГКЦ розуміло, що такій необхідній єдності народу заважає і розбіжність у політичних поглядах. А. Шептицький із болем у серці говорив про партійне протистояння, яке спостерігалось в кінці 30-х рр. XX ст. у Західній Україні: “Треба дійсно засліплення, що його спричинює хіба найбільший ворог нашого спасіння, діавол, щоб люди зрештою розумні та дбайливі про суспільність та добро народу дійшли до такого ступеня партійної ненависті, що рішаються аж на пролиття крові. ... Навіть тоді, коли ті ненависті і ворожнечі недоведені ще до крайніх проявів душегубства, є вони

всенародним нещастям та шкодять народові більше, ніж найзавзятіші вороги. Не треба Україні інших ворогів, коли самі українці українцям ворогами, що себе взаємно ненавидять і навіть не стидаються вже тої ненависти! Як довго не буде між нами християнської єдності, так довго й найслабший противник буде від нас сильніший!” [12, с. 230].

Андрей Шептицький порівнював відсутність єдності у суспільстві з купою піску, яку легко роздмухає вітер, бо її елементи, як ті піщинки, нічим не скріплені. “Безперечно, можуть бути люди зв’язані зі собою спільною мовою і деякими спільними звичаями, а водночас бути такими відмінними характерами, нахилами, змаганнями і бажаннями, що ніяким способом не можуть приступити до спільної праці” [12, с. 409].

На думку А. Шептицького, релігійна та національна єдність – це взаємопов’язані та взаємодоповнюючі поняття. Оскільки “...немає сьогодні для нашого народу більшої прикмети, як єдність, й немає для нашого Духовенства важнішої праці, як праця над національною та християнською єдністю народу” [12, с. 408]. Ці слова залишаються актуальними і на сьогоднішній день.

Національна свідомість української нації наповнювалася ще одним елементом – боротьбою за державність: “Тієї єдності Україні треба, а та потреба накладає на нас усіх обов’язок, і від сповнення того обов’язку залежить ціла будучність Батьківщини” [15, с. 24-25]. Такою боротьбою пронизувалися усі думки та вчинки представників українського кліру греко-католицької церкви у ХХ ст. Вони безперестанку працювали в цьому напрямку і готові були віддати найдорогоцінніше, що є у кожної людини, – своє життя.

Представники кліру УГКЦ не оминали своєю увагою ще один важливий елемент національної свідомості української нації – стремління до миру, який у сьогоднішніх умовах, мабуть, набув найактуальнішого значення. А. Шептицький і Й. Сліпий стверджували, що духовна єдність суспільства, людства забезпечується миром людини з Божественним, іншими людьми та з самою собою. Що таке мир з Богом? На думку Митрополита Андрея, по-перше, для християн це означає глибоку віру, а також свідчить “про поєднання з Богом, про очищення совісти, про запевнення Божої помочі...” [14, с. 229], тобто виконання всіх заповідей та таїнств, яких належить дотримуватися та виконувати християнину. По-друге, мир з Богом передбачає, що людина повинна дотримуватися моральних принципів, які проголошуються християнською етикою. Однак тут варто зауважити, що оскільки ці принципи носять універсальний, загальнолюдський характер, то, їх повинна дотримуватися кожна людина, незважаючи на свою релігійну приналежність чи навіть її відсутність.

Головною опорою єдності і миру в суспільстві виступає, безперечно, родинна злагода. Адже, якщо не все гаразд у родинних стосунках між чоловіком та дружиною, батьками та дітьми, то ні мир, ні злагода у державі не матимуть справжнього підґрунтя: “мир серед людей визначає суспільну злагоду, а отже злагоду в державі” [16, с. 145], стверджував А. Шептицький. Таким чином, мир серед людей, а також з самим собою пронизані перш за все національною вартістю. Однак його загальнолюдська цінність не менш важлива.

Йосип Сліпий писав, що мир із ближнім – це співжиття “в братній помочі в співдіянню, терпеливості і любові” [14, с. 229]. Він також зазначав, що мир як ідеальний спосіб співжиття між людьми, як ідеал – треба досягати. А це означає, по-перше, створювати умови для розвитку духовного та матеріального, а отже “сприяти розвитку культури і знання” [14, с. 231]; по-друге, це жити і діяти згідно з любов’ю, справедливістю по відношенню до інших; а по-третє, “не допускати війни, або робити все можливе, щоб її пригасити там, де вона на нещастя почалась” [14, с. 231].

Не менше зусиль належить докладати і для досягнення кожною особистістю миру з самим собою, бо людській природі притаманна внутрішня боротьба між волею та емоціями, емоціями та розумом, розумом та волею. Якщо ж усунути всі ці суперечності, то, як стверджував А. Шептицький, людина посяде мир у своїй душі [16, с. 147]. А Й. Сліпий, у свою чергу, зазначав: “Мир це є спокій з самим собою, це є вдовolenня серця з усунення всякої тривоги, викидів совісти, неспокою, знеохоти і песимізму” [14, с. 229]. А у загальнолюдському значенні – “мир, то поняття спокою, добра, любові; то створення найкращих, благодотворних умовин для праці людини в посвяті Богові і людству” [14, с. 229], писав Й. Сліпий.

Таким чином, і А. Шептицький і Й. Сліпий пов’язували розвиток національної свідомості з формуванням певних рис людини-особистості, яка стане достойним, гідним представником своєї нації та держави. А сформувати ці риси можна перш за все, виховуючи та навчаючи.

Людина є неоціненним скарбом світового буття, це скарб як для кожної родини, так і для нації. Але він здобувається величезною працею, яка називається вихованням. Як писав А. Шептицький: “...праці та жертви, вложені у виховання дітей, є безконечно ціннішими, ніж які-небудь інші праці та жертви” [12, с. 227]. Взагалі виховання як складова формування особистості є надзвичайно складним процесом. Зокрема,

А. Шептицький визначає виховання як “мистецтво мистецтв,” чи як “знання всякого знання”, виділяючи три головні елементи виховного процесу – “сугестію”, навчання та християнську атмосферу.

Сугестія, за визначенням митрополита, – це вплив середовища, оточення на дитину, в якому вона перебуває, а отже в першу чергу – родини: “...окруження піддає людині від наймолодших літ життя поняття, суди, привички, підсуває їй неначе цілий світ” [12, с. 232]. Оскільки виховання в родині та родиною відбувається на першому етапі життя людини, то важливе місце тут посідає саме атмосфера, яка складається в родині. Родина є основою всього суспільного ладу, зазначає А. Шептицький, порівнюючи міцну родину з фундаментом, на якому стоїть кожна будівля: “Слабою буде хата, збудована на зі спорохнявілих стовпів і дилів, – так само й слаба тай нещасна така суспільність, яка зложена з нещасних родин! Тому даремним було б зусилля хотіти запевнити народові добробут, силу й щастя, а не подбати перш усього про те, що є першою умовиною кожного організму, з якого складається загальний суспільний організм” [17, с. 45]. А. Шептицький надавав велике значення вихованню, настановам на добрі вчинки у формуванні особистості. Він стверджував, що важливо навчати так, “щоб ту молоденьку душу пробудити до добра, до благородности, до краси, до Бога” [18, с. 81]. А. Шептицький наголошує, що у молодого покоління потрібно виховувати самостійність, коли людина не чекає на допомогу, а в першу чергу розраховує на себе, на свої сили [17, с. 19].

А. Шептицький неодноразово у своїх посланнях піднімав питання про перш за все здоровий і моральний спосіб життя батьків. Він звертав увагу, що родина – це зобов’язання, яке ґрунтується на взаємних правах та обов’язках (чоловіка щодо дружини, дружини щодо чоловіка, батьків щодо дітей і дітей щодо батьків). Митрополит наголошував, що діти вчаться на прикладі власних батьків. Тому непошанування чоловіком своєї дружини, недодержання шлюбної присяги в любові та вірності – це підривання основ свого дому. Отже, основний обов’язок у вихованні дітей покладається на батьків, яких А. Шептицький застерігав: “Який же страшний суд чекає родичів, які не дбають о вихованє дітей, які забувають, що їх діти є даром з неба, за які будуть мусити відповідати” [19, с. 90]. А. Шептицький закликав поборювати п’янство, лінивість, марнотратство, зневагу та інші вади у сімейному житті.

А. Шептицький накреслює образ батька родини як національно свідомого громадянина своєї держави. Зокрема, батьків він бачить “...мудрих у проповіді, святих у примірі, ощадних, працьовитих, жертволюбивих – де розходиться о загальне добро; солідарних у народній праці, сильних у пересвідченнях, а смілих в обороні” [18, с. 13]. А матері української родини повинні зберігати традицію берегині родини, “котрі б по-божому виховували дітей, вірно й мужньо стерегли святости родинного вогнища; святих у домашнім пожиттю, а примірних у відношенні до людей; мудрих у радах даваним мужеві й дітям; необоятних на загальне добро, а передовсім сповняючих всюди і завжди совісно і свято обов’язки жінки і матері” [18, с. 13].

Варто зазначити, що сугестія включає в себе також вплив таких факторів, як “вулиця, школа, недобрі старші товариші, світ зі всім тим, що приносить злого людству” [12, с. 233], писав А. Шептицький. А тому в молодого покоління треба виховувати вміння несприйняття та відмежування від злого.

Навчання А. Шептицький визначає другим чинником виховання кожної особистості. Навчання основам різноманітних наук сприяє оформленню світоглядної настанови в людини. Варто зазначити, що сам А. Шептицький був меценатом освіти, адже за його сприяння відкрилися малярська, садівнича та хліборобська школи. До знань кожен йде через студіювання у навчальних закладах, самоосвіту, отримання інформації з великої кількості літератури. А. Шептицький наголошував, що потрібний пильний нагляд батьків і вчителів за тим, що читають вихованці, адже тільки одна книжка сумнівного змісту може за короткий час знищити успіх довголітньої праці. Митрополит зазначає, що жадоба все знати і про все прочитати “є нездоровою пристрастю душі. Жадоба знання тільки для знання, без вищої цілі звичайно є тільки марною цікавістю” [12, с. 235]. Він закликає: “Нехай наша молодь у кожному поколінні видає багато людей великих учених, правдивих артистів, адвокатів, лікарів, архітекторів, великих промисловців і здібних купців” [18, с. 14]. Адже найвищою метою кожного громадянина повинна стати праця на благо свого народу, нації чи людства.

І третій чинник виховання, який виокремлював А. Шептицький, – це християнська атмосфера. Молоде покоління не повинно вирости без християнської моралі, батьки зобов’язані остерігатися подавати поганий приклад своїми гріхами. “Мудрі батьки, – як стверджував А. Шептицький, – повинні свідомо виробляти в дітях вищі ідеали християнської праведности і святости, жертвенної служби Богові і Церкві, щирої та жертвенної любови до батьківщини” [12, с. 236].

Таким чином, ще одним елементом національної свідомості представники українського кліру називали патріотизм особистості, її любов до Батьківщини. Андрей Шептицький, звертаючись у пастирських посланнях до українців, писав: “Збуджуйте в неї (*авт. – молоді*) бажання і охоту до того, що є підставою багатства та сили народу. Нехай вже малі діти вчать любити свою землю, – свою Батьківщину, – нехай вчать працювати для неї” [17, с. 19]. У цих словах Митрополита А. Шептицького закладена основоположна ідея української національної свідомості.

Таким чином, національна свідомість формується та проявляється як сукупність морально-філософських та релігійних поглядів, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій конкретної нації.

Висновки та перспективи подальших досліджень у даному напрямі. З’ясовано, що значний пласт свого доробку представники кліру греко-католицької церкви, зокрема А. Шептицький та Й. Сліпий, присвятили питанню формування української національної свідомості. Доведено, що вони осмислювали українську національну свідомість через такі елементи, як релігія, національна єдність, боротьба за державність та стремління до миру. Подальші дослідження у даному напрямі будуть спрямовані на отримання більш цілісного бачення проблеми національної свідомості через опрацювання творчої спадщини й інших представників кліру УГКЦ, а саме: М. Любачівського, Л. Гузара та С. Шевчука.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жмир В. Національна свідомість та державність / Жмир В. // Вісник АН України. – 1993. – №10. – С. 63-66.
2. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період / Забужко О. – К. : Наукова думка, 1992. – 118 с.
3. Холодний В. Загальнолюдські цінності й національна самосвідомість: Полемічні роздуми / Холодний В. // Вісник АН України. – 1993. – №10. – С. 70-79.
4. Bilaniuk P. Sheptyts'kyi's Theological Thought / Bilaniuk P. // Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi / Editor Paul R. Magosci. – Edmonton : Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 165-183.
5. Husar L. Sheptyts'kyi and Ecumenism / Husar L. // Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi/ Editor Paul R. Magosci. – Edmonton : Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P. 185-200.
6. Вітошинська О. Подорожі Блаженнішого Кир Йосифа VII, 1938—1970 / Вітошинська О. // Праці Українського Богословського Наукового Товариства. — Т. XX. — Рим — Париж, 1972.
7. Шептицький А. Твори (аскетично-моральні) / А. Шептицький. – Львів : Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – 494 с.
8. Сліпий Й. Віра і наука / Й. Сліпий. – Львів : Бібльос, 1935. – 24 с.
9. Сліпий Й. Твори: Послання, Проповіді, промови і привіти: 1976 – 1984: у XIV т. Т. IX / Й. Сліпий. – Рим : Український католицький університет ім. Св. Климента папи, 1980. – 355 с.
10. Сліпий Й. Твори: Послання, Проповіді, промови і привіти: 1976 – 1984: у XIV т. Т. XIV / Й. Сліпий. — Рим: Український католицький університет ім. Св. Климента папи, 1985. – 494 с.
11. Божа мудрість / Митрополит Андрей. – Львів : Бібльос, 1932. – 120 с.
12. Шептицький А. Письма-послання (1939-1944) / А. Шептицький. – Львів : Фонд Духовного відродження ім. Митрополита Шептицького, 1991. – 454 с.
13. Франко І. Отвертий лист до гал. української молодіжи / Франко І. // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Кн. 4. – С. 11-19.
14. Сліпий Й. Твори: Послання, Проповіді, промови і привіти: 1976 – 1984: у XIV т. Т. XII / Й. Сліпий. – Рим : Український католицький університет ім. Св. Климента папи, 1981. – 335 с.
15. Шептицький А. Як будувати рідну хату? / А. Шептицький. – Люблин : Свічадо, 1989. – 38 с.
16. Митрополит Андрей. Християнська праведність / Митрополит Андрей. – Ч. 1. – Львів: Накладом Митрополичої Консисторії, 1936. – 279 с.
17. Шептицький А. Твори: пастирські послання до духовенства й вірних Станиславівської єпархії (1899-1904) / А. Шептицький. – Львів : Бібльос, 1935. – 252 с.
18. Шептицький А. Твори (морально-пасторальні) / А. Шептицький. – Львів : Видавничий відділ “Свічадо”, 1994. – 548 с.
19. Шептицький А. Божа сійба / А. Шептицький. – Жовква : Печатня ОО. Василян, 1913. – 135 с.

REFERENCES

1. Zhmyr V. Natsional'na svidomist' ta derzhavnist' // Visnyk AN Ukrainy. – 1993. – №10. – С.63-66.
2. Zabuzhko O. Filosofiia ukrains'koi ideji ta ievropejs'kyj kontekst: Frankivs'kyj period. – Kyiv: Naukova dumka, 1992. – 118 s.
3. Kholodnyj V. Zahal'noliuds'ki tsinnosti j natsional'na samosvidomist': Polemichni rozdumy // Visnyk AN Ukrainy. – 1993. – №10. – S.70-79.

4. Bilaniuk P. Sheptyts'kyi's Theological Thought // *Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi* / Editor Paul R. Magosci. – Edmonton: Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P.165-183.
5. Husar L. Sheptyts'kyi and Ecumenism // *Morality and Reality the Life and Time of Andrey Sheptyts'kyi* / Editor Paul R. Magosci. – Edmonton: Canadian Institutes of Ukrainian Studies University of Alberta, 1989. – P.185-200.
6. Vitoshyn'ska O. Podorozhi Blazhennishoho Kyr Josyfa VII, 1938—1970 // *Pratsi Ukrains'koho Bohoslovs'koho Naukovoho Tovarystva*. — T. XX. — Rym — Paryzh, 1972.
7. Sheptyts'kyj A. Tvory (asketychno-moral'ni) / A. Sheptyts'kyj. — L'viv: Vydavnychyj viddil “Svichado”, 1994. — 494 s.
8. Slipyj J. Vira i nauka / J. Slipyj. — L'viv: “Bibl'os”, 1935. — 24 s.
9. Slipyj J. Tvory: Poslannia, Propovidi, promovy i pryvity: 1976 – 1984: u KhIV t. T. IKh / J. Slipyj. — Rym: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet im. Sv. Klymentiiia papy, 1980. — 355 s.
10. Slipyj J. Tvory: Poslannia, Propovidi, promovy i pryvity: 1976 – 1984: u KhIV t. T. KhIV. / J. Slipyj. — Rym: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet im. Sv. Klymentiiia papy, 1985. — 494 s.
11. Bozha mudrist' / Mytropolyt Andrej. — L'viv: “Bibl'os”, 1932. — 120 s.
12. Sheptyts'kyj A. Pys'ma-poslannia (1939-1944) / A. Sheptyts'kyj. — L'viv: Fond Dukhovnoho vidrodzhennia im. Mytropolyta Sheptyts'koho. — 1991. — 454 s.
13. Franko I. Otvertyj lyst do hal. ukrains'koi molodizhy / Franko I. // *Literaturno-naukovyj vistnyk*. — 1905. — Kn.4. — C.11-19.
14. Slipyj J. Tvory: Poslannia, Propovidi, promovy i pryvity: 1976 – 1984: u KhIV t. T. KhII. / J. Slipyj. — Rym: Ukrains'kyj katolyts'kyj universytet im. Sv. Klymentiiia papy, 1981. — 335 s.
15. Sheptyts'kyj A. Yak buduvaty ridnu khatu? / A. Sheptyts'kyj. — Liublyn: Svichado, 1989. — 38 s.
16. Mytropolyt Andrej. Khrystyians'ka pravednist' / Mytropolyt Andrej. — Ch.1. — L'viv: Nakladom Mytropolychoi Konsystorii, 1936. — 279 s.
17. Sheptyts'kyj A. Tvory: pastyrs'ki poslannia do dukhovenstva j virnykh Stanyslavivs'koi ieparkhii (1899-1904) / A. Sheptyts'kyj. — L'viv: Bibl'os, 1935. — 252 s.
18. Sheptyts'kyj A. Tvory (moral'no-pastoral'ni) / A. Sheptyts'kyj. — L'viv: Vydavnychyj viddil “Svichado”, 1994. — 548 s.
19. Sheptyts'kyj A. Bozha sijba / A. Sheptyts'kyj. — Zhovkva: Pechatnia OO. Vasylyian. — 1913. — 135 s.